

Інна Позднякова,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
кандидатка історичних наук,
Кропивницький, Україна

Inna Pozdniakova,

Associate Professor of the Department
of the World History,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
Pedagogical University,
PhD in History,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: pozdneyakova@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-9256-4633

Учнівські квартири: з історії повсякденного життя учнів Єлисаветградської шестикласної прогімназії 80-х років XIX століття

У статті проаналізовано основні аспекти діяльності керівництва Єлисаветградської шестикласної прогімназії, пов'язані з відкриттям учнівських квартир, облаштуванням побуту й наглядом за учнями, котрі там мешкали. Аналіз джерел показав, що протягом 1890-х років питання переселення студентів-нерезидентів було надзвичайно важливим для єлисаветградських навчальних закладів. З'ясовано форми контролю за особистим простором вихованців з боку викладацького колективу прогімназії та реакцію учнів на запроваджені правила. Акцентується увага на ставленні до санітарно-гігієнічних умов квартир задля якісної навчальної діяльності в навчальному закладі.

Ключові слова: Єлисаветградська шестикласна прогімназія, навчальні заклади, учні, контроль, учнівські квартири.

Student Apartments: from the History of Everyday Students Life of Yelisavetgrad Six-Class Progymnasium in the 80s of the 19th Century

The aim of this article is to explore the main aspects of Yelisavetgrad six-class progymnasium management, related to the opening of student apartments, living arrangements and supervision of the students living in those apartments; to analyse the rules that regulated the living conditions of progymnasium students in the mentioned apartments and apartments of relatives. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, historical-genetic) methods. The study is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Based on archival documents, the mechanisms, features and practice of student apartments opening for the students of Yelisavetgrad men's progymnasium are studied for the first time, which presents the scientific novelty. The forms of control over the personal space of the students by the teaching staff of the progymnasium and the students' reaction to the established rules are clarified. Analysis of the sources showed that during the 1890s the issue of resettlement of non-resident students was extremely important for Yelisavetgrad educational institutions. In the absence of boarding houses, the increase in the number of students prompted the management of educational institutions to develop rules governing the opening of student apartments, regulating the living conditions of the students and forms of control by the institution over compliance with the rules of both tenants and students. The analysis of the protocols of Yelisavetgrad men's six-class progymnasium pedagogical council shows that the educational institution treated the opening of student apartments and supervising the living conditions of the students very responsibly: sanitary and hygienic conditions, as well as opportunities to conduct educational activities qualitatively, were taken into account. The control over the observance of the rules was systemic. Probably, this decisively contributed to the fact that among the progymnasium students there was a galaxy of outstanding figures of culture and science. On the other hand, the recollections of former progymnasium students contain facts of intrusion into personal space, which made students feel discomfort associated with strict regulation of living conditions. The study of the pedagogical council meeting protocols makes it possible to trace the fate of the students who due

to the difficult financial situation of their families could not pay for accommodation in student apartments allowed by the progymnasium management, so they lost the right to complete education and get the chance for a better life.

Key words: Yelisavetgrad six-class progymnasium, educational institutions, student apartments.

Останнім часом все більшу увагу істориків привертає вивчення невеликих спільнот — сім'ї, церковного приходу, школи, села. Помітно зросло наукове зацікавлення історією провінційних міст. Наприклад, повітове місто Російської імперії Єлисаветград (тепер Кропивницький) відоме тим, що на межі XIX–XX століть дало світові цілу низку видатних особистостей, серед яких відомий фізик, лауреат Нобелівської премії Ігор Тамм, знамі актори Микола Садовський і Панас Саксаганський, поет Євген Маланюк та ін. Очевидно, що провідну роль у цьому зіграли навчальні заклади міста й почасти атмосфера, яка в них панувала.

Інтерес науковців до різних складників повсякдення гімназистів є постійним. Зокрема, вивченню життя українських гімназистів середини XIX століття присвячена стаття Вадима Пилипенка «Повсякденне життя українських гімназистів у 30–50-х роках XIX століття». Автор визначає основні фактори й протиріччя побуту учнів, зокрема аналізує дозвілля та стан здоров'я української молоді в роки навчання в гімназіях, окреслює негативні фактори академічного повсякдення (Пилипенко В., 2019).

Дослідженню спільних і відмінних рис функціонування загальної середньої освіти на межі XIX–XX століть та початку XXI століття на прикладі Олександрівських жіночої та чоловічої гімназій і сучасних закладів освіти міста Запоріжжя присвячено статтю Ольги Сирцової. Авторка доводить, що реформування навчального процесу в модерні часи XIX століття на території Російської імперії призвело до посилення регламентації нагляду й збільшення контролю за вихованцями (Сирцова О., 2019).

Данило Рига, автор низки публікацій з історії створення та діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії, аналізує навчальні програми й предмети, що викладалися в цьому навчальному закладі в XIX столітті. Значну увагу вчений приділяє виховному процесу Чернігівської класичної чоловічої гімназії (Рига Д., 2014, 2019).

У колективній монографії «Єлисаветградська гімназія» за редакцією Віктора Громового окреслено історію створення Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії, охарактеризовано викладацький склад, життя гімназистів у позаурочний час і форми контролю за ними (Громовий В. та ін., 1997).

Метою статті є дослідження головних аспектів діяльності керівництва Єлисаветградської

шестикласної прогімназії, пов'язаних із запровадженням учнівських квартир, облаштуванням побуту та наглядом за учнями, котрі там мешкали; аналіз правил, які регламентували умови побуту учнів прогімназії впродовж 80-х років XIX століття.

Діяльність навчальних закладів мала значний вплив на освітнє життя Єлисаветграду. 9 вересня 1870 року керівництво Одеського навчального округу перетворило жіноче училище 1-го розряду на громадську жіночу гімназію, де функціонувало шість класів. Згодом розпочав роботу сьомий, а 1882 року — восьмий додатковий педагогічний клас. Саме звідси бере початок підготовка вчителів у краї (Шевченко С., 2007. С. 13–14, 23).

У середині 1870-х років було створено Єлисаветградську чоловічу класичну гімназію, яка стала середовищем, що спонукало не лише до навчання, але до творчого й наукового розвитку й у такий спосіб позитивно впливало на формування особистості та світогляду учнів. Тож не дивно, що серед випускників навчального закладу — видатний український письменник і політичний діяч Володимир Винниченко, конструктор, творець «Катюші» Георгій Лангемак, винахідник антифризу Мозес Гомберг, польський письменник Ярослав Івашкевич, поет-сатирик, мемуарист Амінодав Шполянський (Дон-Амінадо), композитор Юлій Мейтус (Степанова О., 2019).

Урочисте відкриття чотирикласної прогімназії в Єлисаветграді відбулося 8 вересня 1879 року. У перший же рік діяльності навчального закладу були відкриті одразу всі класи разом з підготовчим, оскільки кількість вступників була достатньою (Пашутин А., 1897, С. 148, 150).

2 червня 1881 року Єлисаветградську чотирикласну прогімназію було реорганізовано в шестикласну. І лише 5 березня 1885 р. Єлисаветградська шестикласна прогімназія перетворена на Єлисаветградську чоловічу класичну гімназію з наступним відкриттям сьомого класу в 1885–1886 навчальному році. Тоді ж директором гімназії було призначено колезького радника І. Прокеша (Пашутин А., 1897, С. 152–153). І. Прокеш «був чехом, запрошеним разом з іншими чехами з Богемії Толстим...¹, коли уряд вирішив для того, щоб відволікти учнів від революційного руху, посилити викладання давніх мов — латини та грецької. Це був великий міцний чоловік, богатирської статури», — згадував колишній

¹ Д.А. Толстой — тодішній міністр освіти.

гімназист Н. Ширман (Цит за: Шевченко С., 2007. С. 33–34).

Поява нових навчальних закладів і збільшення кількості учнівської молоді спричинили проблему розселення гімназистів, адже навчальні заклади міста не мали пансіонів. Частина учнів розселили на так звані «загальні квартири». Не мала пансіону й Єлисаветградська шестикласна прогімназія.

Уявлення про загальну кількість учнів у першій рік роботи прогімназії та про те, скільки з них мешкали разом з батьками, у родичів чи на приватних квартирах, дають звіти класних наставників 1–4-х класів прогімназії. Зі звіту класного наставника М. Крижановського відомо, що із 53 учнів першого класу з батьками проживали 45, у родичів — 4, на приватних квартирах — 4. Класний наставник другого класу П. Дубняков повідомляє, що з 22 учнів його класу з батьками мешкають 15, у рідних — 3, на квартирах — 4. За даними звіту наставника третього класу І. Панащенка, з батьками проживає 13, у рідних — 2, на квартирах — 7 учнів. Із 17 учнів четвертого класу з батьками мешкало 9 учнів, у родичів — 3, на приватних квартирах — 5². Отже, із 114 учні перших чотирьох класів 72 % проживало з батьками, 10,5 % — у рідних і 17,5 % — на приватних квартирах. Окрім того, відомості звітів свідчать, що найбільше учнів, котрі проживали з батьками, припадає на перший клас, найменше — на четвертий.

Слід наголосити, що класні наставники призначалися з числа викладачів, котрі мали в класі найбільшу кількість уроків. Вони стежили за успіхами учнів, їхньою поведінкою, підтримували зв'язок з батьками й родичами учнів і з іншими викладачами свого класу. У час, коли наставники проводили уроки, а також для відвідування учнів удома, до виховної діяльності долучалися помічники класних наставників (у гімназії призначалося два помічники на клас, у прогімназії — один)³.

На жаль, у фонді Державного обласного архіву Кіровоградської області відсутні матеріали Єлисаветградської чоловічої класичної прогімназії за період з січня 1882 до грудня 1883 року, проте з 1884 року проблеми, пов'язані з улаштуванням побуту й наглядом за учнями, мешканцями приватних квартир, одразу опинилися в центрі уваги педагогічної ради. Спочатку в протоколах згадуються окремі випадки порушення учнями розпорядку дня та відсутність на квартирах належних умов для проживання й навчання, а згодом такі згадки набувають системного характеру.

Про актуальність питання поселення іногородніх учнів, установлення правил для учнівських квартир і нагляд за учнями, котрі мешкали там, свідчить той факт, що лише протягом серпня 1884 року педрада прогімназії розглядала це питання сім разів⁴.

Більш повні відомості про регламентацію умов проживання учнів на приватних квартирах, конкретні кроки керівництва й викладацького складу прогімназії в цій сфері містять протоколи за 1884–1885 навчальний рік. Зі змісту протоколів видно, що у питанні розквартирування учнів перевага надавалася викладачам прогімназії, адже перш ніж перейти до розгляду клопотань від осіб, які виявили бажання надати квартири іногороднім учням, педрада розглянула заяви викладачів й ухвалила таке рішення: «М. Крижанівський: 3 учні з оплатою 400 рублів на рік. С. Боришкевич: 3 учні — 400 рублів на рік. С. Добровольський: 5 учнів з оплатою від 250 до 300 рублів на рік. І. Котов: 2 учні — 300 рублів на рік...»⁵.

Привертає увагу той факт, що викладачі інших навчальних закладів Єлисаветграда проходили процедуру, пов'язану з облаштуванням учнівських квартир, на загальних підставах. Зокрема, у протоколах згадується огляд квартир учителя Єлисаветградського духовного училища Данила Смирнова, учителя єврейського училища Михайла Пропса, учителя реального училища Миколи Пашковського⁶. Також педрада ухвалила рішення про поселення двох учнів прогімназії на квартирі викладача Єлисаветградської жіночої гімназії Я. Корменбефа з платою по 200 рублів на рік⁷.

Розгляду звернень прохачів передувало обов'язковий огляд квартир лікарем (у гімназіях та прогімназіях створювалася посада лікаря, який мав піклуватися про здоров'я учнів)⁸. Абсолютно всі протоколи, що стосувалися розселення учнів, містять доручення лікареві та викладачам оглянути квартири з відповідного переліку⁹. Про результати свого візиту лікар прогімназії О. Шорштейн і викладач, призначений обдивлятися квартири, доповідали на засіданні педради. Далі заслуховували звернення від осіб, охочих відкрити учнівські квартири, і на підставі цього ухвалювали рішення. Приміром, було дозволено відкрити квартири для іногородніх учнів прогімназії таким прохачам: учителю Єлисаветградського духовного училища Д. Смирнову для 3-х учнів з платою 25 рублів на місяць; колезькому реєстратору О. Шамотульському для 5-ти учнів з платою від 300 до 360 рублів на рік; дружині інспектора народних

⁴ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28 зв. 41.

⁵ Там само. Арк. 30.

⁶ Там само. Арк. 30, 34.

⁷ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36.

⁸ ПСЗРИ. 1874. С. 93.

⁹ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30, 31 зв., 34.

училищ Молчановій для 3-х учнів з платою від 300 до 360 рублів на рік; учителю Єврейського училища М. Пропсу для 15-ти учнів-євреїв¹⁰.

Протоколи найчастіше фіксують такі підстави відмовити у відкритті квартир: невідповідний санітарний стан, неналежний нагляд за учнями, розташування квартири в незручному чи віддаленому від будівлі гімназії місці. Наприклад, було відмовлено в проханні відкрити квартири: дворянці Прехтель і вдові колезького асесора Степановій, оскільки їхні будинки розташовувалися далеко від гімназії; дворянці Семашко, оскільки вона не приділяла належної уваги своїм дітям; Крутоногому та Гейбтман, оскільки в одному дворі з їхніми квартирами знаходився кабак; міщанину Айзенбергу, тому що «немає підстав розраховувати на належний нагляд за учнями...»¹¹.

Наведені дані підтверджують увагу до питання розселення іногородніх учнів та свідчать про ґрунтовний і відповідальний підхід до вирішення цієї проблеми з боку керівництва навчального закладу.

Після того, як дозвіл на відкриття квартир для учнів гімназії було надано, а учні поселені, контроль за умовами їхнього проживання, дотриманням розпорядку дня, належним наглядом здійснювався регулярно протягом усього навчального року з огляду на те, що власники квартир, попри заходи, ужиті керівництвом навчального закладу, могли виявитися недобросовісними орендодавцями. Одним з найяскравіших прикладів, зафіксованих у протоколах педради, є «махінації» Шамотульського. Відповідно до протоколу від 7 серпня 1884 року, педагогічна рада надала пану Шамотульському право на відкриття квартир для учнів прогімназії. Утім, як з'ясувалось після візиту лікаря, Шамотульський розмістив учнів не в кімнатах, оглянутих представниками прогімназії, а в «підвальному приміщенні того ж будинку, не повідомивши про це керівництво прогімназії...»¹². Після повторного обстеження кімнат дійшли висновку, що помешкання для учнів відповідають санітарно-гігієнічним нормам, але нагляд з боку Шамотульського в разі розміщення учнів у підвальному приміщенні є неможливим. Було також зазначено, що це помешкання за своїми характеристиками є гіршим від запропонованого на початку. Залишалося нез'ясованим питання про те, за проживання в яких саме кімнатах сплачували батьки учнів. До з'ясування всіх обставин було ухвалено: «питання залишити відкритим, до наступного засідання зібрати відповідну інформацію...»¹³.

Згодом з'ясувалося: Шамотульський показував батькам учнів, котрі проживали в нього на квартирі, саме ті кімнати, де вони мешкають зараз. Члени комісії прогімназії повторно оглянули кімнати й дійшли висновку, що вони мають задовільний санітарний стан, однак розміщені так, що належний нагляд за учнями квартиротримач здійснювати не може. З огляду на це педрада ухвалила «доручити класному наставнику М. Крижановському оглянути квартиру г. Вишневецької з метою розмістити там учнів, котрі проживають у п. Шамотульського»¹⁴.

Обов'язок відвідувати приватні квартири протягом навчального року покладався не лише на лікаря й класних наставників, але й на директора. У протоколі від 27 серпня 1884 року вміщено звіт про візит директора І. Прокеша та класних наставників П. Дубнякова та М. Крижановського на учнівську квартиру п. Крутоногого. Представники прогімназії завітали до квартири в суботу 25 серпня о 9 годині вечора. Ознайомившись із записами квартир-ного журналу, оглядачі з'ясували, що відсутній учень шостого класу Лівшиц Олександр, який пішов з квартири на термін з 6-ї до 8-ї години вечора до своєї сестри. Під час візиту було оглянуто речі, що належали учням, котрі проживають на квартирі, окрім речей Лівшица через його відсутність. У протоколі вказано, що «не знайдено нічого такого, що не потрібно було б учням, окрім книги «Історія цивілізації в Англії» авт. Бокля, яка належить учню шостого класу Гохлернеру, котрий заявив, що цю книгу йому подарував батько...»¹⁵.

Комісія, яка проводила огляд, книгу в учня Гохлернера конфіскувала й передала її на зберігання бібліотекару прогімназії П. Дубнякову. Побувши на квартирі Крутоногого до 9 год 50 і не дочекавшись учня Лівшица, комісія пересвідчилася, що він не виконує встановлених для учнів правил. Ситуацію, що склалася, вирішили обговорити на найближчому засіданні педради прогімназії. Після обговорення одногосно постановили: «а) за те, що учень шостого класу Лівшиц Олександр до пізньої ночі не повернувся до квартири, арештувати його на 12 годин карцеру, а вчинений проступок записати до штрафного журналу прогімназії; б) оскільки учень Лівшиц не слухається квартиротримача Крутоногого, наказати учню Лівшицу Олександру перейти на квартиру г. Пропса. Повідомити Лівшицу, що коли він не буде слухатися квартиротримача Пропса, то буде відрахований з прогімназії; в) повідомити г. Крутоногому, що його квартира буде зачинена, якщо учні, котрі в нього мешкають, не дотримуватимуться правил, а також, якщо в них будуть знайдені книги, не дозволені педагогічною радою»¹⁶.

¹⁰ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30.

¹¹ Там само. Арк. 30 зв.

¹² Там само. Арк. 38 зв.

¹³ Там само. Арк. 39.

¹⁴ Там само. Арк. 43 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 39 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 40.

Очевидно, що проблеми, пов'язані з проживанням учнів на приватних учнівських квартирах й облаштуванням їхнього побуту, потребували впорядкування та регламентації. У вересні 1884 року після розгляду низки рішень й ухвал стосовно улаштування учнівських квартир педрада Єлисаветградської шестикласної прогімназії ухвалила: «зібрати ці правила й постанови в одне ціле. Остаточну редакцію правил та постанов доручити викладачеві М. Крижановському...»¹⁷.

16 вересня 1884 року було розглянуто запропонований викладачем М. Крижановским проект «Правил і постанов Педагогічної ради Єлисаветградської шестикласної класичної прогімназії про учнівські квартири й нагляд за учнями поза стінами навчального закладу».

Розділ другий документа містив 11 параграфів і стосувався учнівських квартир. Правила передбачали, що особа, охоча відкрити учнівську квартиру, подає заяву на ім'я директора прогімназії із зазначенням розміру помісячної або річної плати з одного учня. Директор збирає інформацію про характер і моральні якості прохача, відряджає одного з класних наставників разом з лікарем прогімназії для огляду запропонованого приміщення. Всі отримані відомості доводяться до відома членів педагогічної ради. Заслухавши інформацію, педагогічна рада ухвалює рішення про відкриття учнівської квартири чи відмовляє в проханні. Окремо зазначалося, що кількість дозволених учнівських квартир залежала, з одного боку, від кількості іногородніх учнів, а з іншого — від можливості здійснювати за ними нагляд. Правила передбачали, що дозвіл на відкриття учнівських квартир не могла отримати особа, у родині якої жили учні інших навчальних закладів міста Єлисаветград.

Квартиротримачеві прогімназія видавала спеціальний квартирний журнал, де той зобов'язаний був ретельно фіксувати всі відлучки учнів з квартири, причини їх відсутності в класі та церкві, огріхи в поведінці учнів протягом дня «і взагалі всі виняткові події та випадки з домашнього життя учня...». У журналі також фіксували всі зауваження директора, класних наставників та їхніх помічників, котрі відвідували квартиру.

Для здійснення більш ретельного нагляду всі учнівські квартири розподілялися між класними наставниками. Кожний класний наставник мав відвідувати закріплені за ним квартири якомога частіше, але не менше одного разу на тиждень у різні дні та години доби, й щотижня звітувати перед директором прогімназії про результати відвідування. Директор, відповідно, відвідуючи учнівські квартири, контролював процес нагляду за ними класних наставників та їхніх помічників. Відвідуючи учнівську квартиру, класний наставник

зобов'язаний був звертати увагу квартиротримача на помічені ним недоліки й вимагати їх усунення. У разі ухилення власника учнівської квартири від виконання затверджених правил педагогічна рада закривала учнівську квартиру з подальшим розміщенням учнів в інших помешканнях.

«Правила...» передбачали, що учні прогімназії зобов'язані знаходитися у квартирах та не відлучатися з них «у серпні з 8 години вечора, з 1 вересня до 1 листопада та з 1 березня до 1 травня — із 7 години, з 1 листопада до 1 березня — із 6 години та з 1 травня до 1 серпня — із 9 години вечора»¹⁸.

У спогадах гімназиста, майбутнього відомого лікаря Н. Ширмана, йдеться про ученицю восьмого класу Б. Айденберг, до якої він був небайдужий. Одного разу класний наставник зафіксував відсутність хлопця вдома увечері, коли той якраз перебував у своєї товаришки. Оскільки гімназисти не мали права після 6-ї години вечора ходити містом, то відтоді відвідувати Бертю в неї вдома хлопець міг лише щосуботи з письмового дозволу педагога, де вказувався час гостин (Шевченко С., 2007. С. 51–52).

Додаток до «Правил...» з обґрунтуванням «для більш ретельного нагляду за учнями поточного 1884/1885 навчального року» містив розподіл учнівських квартир між класними наставниками. Затверджені «Правила...» повідомлялися квартиротримачам, учням, а також батькам й особам, які їх замінюють¹⁹.

Отже, аналіз джерел засвідчив, що впродовж 80-х років XIX століття питання про розселення іногородніх учнів було вкрай важливим для навчальних закладів міста Єлисаветград. Збільшення кількості учнів за умов відсутності пансіонів спонукало керівництво навчальних установ до вироблення правил, що визначали порядок облаштування учнівських квартир, регламентували умови проживання учнів і форми контролю з боку навчального закладу за дотриманням установлених правил квартиротримачами й учнями. До відкриття учнівських квартир і нагляду за умовами проживання учнів навчальний заклад ставився дуже сумлінно. Ураховувалися як санітарно-гігієнічні умови, так і можливості якісно здійснювати навчальну діяльність. Контроль за дотриманням правил мав системний характер. З одного боку, це позитивно вплинуло на організацію навчального процесу й дало змогу виховати в стінах гімназії плеяду видатних діячів культури й науки світового рівня. З іншого боку, спогади гімназистів засвідчують факти втручання в особистий простір, що спричинило дискомфорту, пов'язаний з суворою регламентацією умов проживання.

¹⁸ Там само. Арк. 45–46.

¹⁹ Там само. Арк. 47 зв-48.

¹⁷ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40 зв, 44.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Громовий В. Єлисаветградська гімназія. Кіровоград: Українська гімназія, 1997. 189 с.
- Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.
- Пилипенко В.В. Повсякденне життя українських гімназистів у 30–50-х роках XIX століття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2019. Випуск 71. Серія 5. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.42>
- Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу — Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4 (118). С. 241–248.
- Рига Д. Навчальні програми та предмети, які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій гімназії у XIX столітті. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3 (147). С. 153–161. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367492>
- Сирцова О.М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Степанова О. Школа геніїв у Єлисаветграді: Історія «Дому офіцерів». 2019. URL: <https://dozor.kr.ua/post/shkola-geniiv-u-elisavetgradi-istoriya-domu-ofitseriv-foto-4037.html> (дата звернення: 04.08.2021).
- Шевченко С.І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

REFERENCES

- Hromovyi, V. (vidp. red.). (1997). *Yelysavethradaska himnaziia*. Kirovohrad: Ukrainska himnaziia [in Ukrainian].
- Pashutin, A. N. (Uporyadn.) (1897). *Istoricheskii ocherk g. Yelisavetgrada* [Historical Sketch of Yelisavetgrad]. Yelisavetgrad: Lito-tipografiia Br. Shpolianskikh [in Russian].
- Pylypenko, V. V. (2019). Daily Life of Ukrainian High School Students in the 30–50s of the 19th century. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova, Vypuskk 71, Seriiia 5*, 183–188 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.42>
- Ryha, D. (2014). Do istorii stvorennia ta diialnosti navchalnoho zakladu — Chernihivskoi klasychnoi cholovichoii himnazii u 1805–1919 rokakh ta istorii budivel kolyshnioi himnazii u XX stolitti [To the History of Foundation and Activity of the Educational Institution — Chernihiv Classical Men Gymnasium in 1805–1919 and the History of the Buildings of the Former Gymnasium in the 20th century. *Siverianskyi litopys*, 4 (118), 241–248 [in Ukrainian].
- Ryha, D. (2019). Navchalni prohramy ta predmety, yaki vykladalysia v Chernihivskii klasychnii cholovichii himnazii u XIX stolitti [Curricula and Subjects Taught at the Chernihiv Classical Gymnasium in the 19th Century]. *Siverianskyi litopys*, 3 (147), 153–161 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367492>
- Syrtsova, O. M. (2019). Klasychna serednia osvita u Zaporizhzhii na rubezhi XIX–XX st. ta pochatku XXI st.: porivnialnyi analiz [Classical Secondary Education in Zaporizhzhia at the turn of 19–20 centuries and at the beginning of the 21st century: a comparative analysis. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, Vyp. 52, Tom 2*, 135–143 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Stepanova, O. (2019). Shkola heniiv u Yelysavethradi: Istoriia «Domu ofitseriv». [in Ukrainian]. <https://dozor.kr.ua/post/shkola-geniiv-u-elisavetgradi-istoriya-domu-ofitseriv-foto-4037.html>
- Shevchenko, S. I. (2007). *Stari stiny: Yelysavethradaska hromadska zhinocha himnaziia, 1860 — 1920 rr.* Kirovohrad: RVV KDPU imeni Volodymyra Vynnychenka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 06.08.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)